

SOMONIYLAR SULOLASI TARIXIGA OID MANBALAR TAHLILI VA TARIXSHUNOSLIGI

Saidjonov Akmalidin Adhamjon og'li
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
tayanch doktoranti
Tel.: +99(894) 397-31-35

Somoniylar davlatida IX asrning oxirlarida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sohalarda muhim o'zgarishlar yuz bergani va bir necha yillar davomida tinch siyosat va sharoitlar hukmron bo'lib turgani Movarounnahrning asosiy ilmiy markazlaridan hisoblangan Samarqand shahrida ilmiy jarayonlarning jonlanishiga zamin yaratdi. Samarqandning buyuk ipak yo'lida joylashgani tijorat, san'at va ilm markazlaridan biriga aylanishiga sabab bo'lgan. Shuni alohida ta'kidlash mumkinki, somoniylar davrida Samarqandda nafaqat islom dinining, balki boshqa dinlarning ham ta'lim markazlari faoliyat olib borgan.

Movarounnahr mintaqasining Somoniylar davridagi tarixi haqida birinchilardan bo'lib Muhammad Narshaxiy batafsil ma'lumot beradi. Muhammad Narshaxiyning "Buxoro tarixi" kitobi⁵¹ Somoniylar davlatining poytaxti – Buxoro tarixiga bag'ishlagan o'ziga xos qomusiy asardir. XIII asr muallifi Sam'oniyning "Kitob-ul-ansob" asarida keltirilgan qisqagina ma'lumotga qaraganda, uning to'liq ismi Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far ibn Zakiriy o ibn Xattob ibn Sharik bo'lgan. Naslu nasabi Buxoro ahlidan, 899-yilda shahar yaqinidagi Narshax qishlog'ida duyoga kelgan. 959-yilda 60 yoshida vafot etgan. "Buxoro tarixi" asarini u 943-944-yillar mobaynida arab tilida yozadi. Kitobni Samoniylar davlatning hukmdori Abu Muhammad Nuh ibn Nasr ibn Ahmad ibn Ismoil as-Somoni (943-954-yy.) ga bag'ishlaydi. Afsuski, "Buxoro tarixi"ning arab tilidagi asl nusxasi bizgacha yetib kelmagan. Uning faqat ancha-muncha qisqartirilib, fors-tojik tiliga ag'darilgan tarjimasigina yetib kelgan⁵².

"Buxoro tarixi" kitobida yozishda Muhammad Narshaxiy o'z kuzatishlari, mahaliy aholidan eshitgan va bilganlari bizgacha yetib kelmagan tarixiy hujjatlarga asoslanish bilan birga ko'pchilik tadqiqotchilar nazari tushmagan arabnavis mualliflarning asarlaridan ham keng foydalangan. Kitobda Madoiniy, Balazuriy va Tabariy asarlariga bo'lgan havolalar buning yorqin dalilidir. Bulardan tashqari, Muhammad Narshaxiy o'z asarida islomiyatga qadarli Buxoro tarixi va arablar bosqini bilan bog'liq bir qancha rivoyatlarni keltiradi.

Manbalarda o'zlaridan keyin o'lmas noyob asarlar qoldirgan ko'plab yetuk olimu fozillarning muborak ismi shariflari saqlanib qolgan. Chunonchi, keyinchalik Gardiziy, ibn al-Asir hamda Juvayniy kitoblariga manba bo'lgan «Kitob fi-axbor vuloti Xuroson» asarining muallifi Abu Ali Husayn ibn Ahmad as-Salomi, shuningdek, «Tarixi Buxoro»ning muallifi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Sulaymon al-Buxoriy (924-yilda vafot qilgan)

⁵¹ Абу Бакр ибн Жафар Наршахий. Бухоро тарихи. -Т., Камалак, 1995.-130б.

⁵² Мухаммаджонов А. Мухаммад Наршахий ва унинг "Бухоро тарихи" асари ҳақида./Наршахий, Бухоро тарихи, -120-б.

hamda yuqorida nomi zikr etilgan Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far al-Narshaxiy (959-yilda vafot etgan), Samarqand shahri tarixiga oid «Kitob al-ikmal li ma'rifat ar-rijol» kitobining muallifi Abu Said ibn Abdurahmon ibn Muhammad al-Idrisiy (1014-yilda vafot etgan), sakkiz jildlik biografik asar «Kitob ahvoli Nishopur»ning muallifi Abu Abdulloh Muhammad ibn Abdulloh al-Bayyi al-hakim an-Naysaburiy (1014-yilda vafot etgan), «Kitob al-mufoxarat ahli Kesh va-n-Nasaf»ning muallifi Abulxaris Asad ibn Xamduyi al-Versiy (927-yilda vafot etgan), va nihoyat, «Tavarixi Xorazm minxa al-kofi» nomli Xorazmning qadimiy tarixi to'g'risidagi kitob muallifi Abu Ahmad ibn Muhammad ibn Sa'd ibn al-Kofiy (957-yilda vafot etgan) shular jumlasidan. Shu o'rinda Tabariyning mashhur asari «Tarix ar-rasul va-l-muluk va-l-xulafo»ning amir Abdulmalik I (954-961) va Mansur I (961-976) ning vaziri Abu Ali Muhammad Bal'amiy tomonidan 974-yili amalga oshirilgan forscha tarjimasini ko'rsatish mumkin.

Somoniylar davridagi jug'rofiyaga oid adabiyotlar ichida Abu Zayd Balxiyning hozirgacha topilmagan asari muhim o'rinni egallashi mumkin edi. Vazir Jayhoiiy Buxoroga yo'li tushgan ibn Fadlanni qizg'in kutib olgani ham ma'lum. Jayxoniy asari o'sha davrda odat bo'lgan an'anaga ko'ra «G'aroyib ad-dunyo», «Ajoyib al-buldon» deb atalgan bo'lishi mumkin. Mas'ludiyning quyidagi so'zlari fikrimizni tasdiqlaydi: «Al-Jayhoniyy dunyoni tavsiflab hamda u haqida hikoya qiluvchi, chunonchi, quyidagi ajoyibotlar, shaharlar, poytaxtlar, dunyo va dengizlar, xalqlar va ularning yashash makonlari va boshqa g'aroyib voqyea-hodisalar to'g'risida asar yaratdi»⁵³.

Mashhur tarixchi olim Ibn al-Asir: "Somoniylar davlati yer yuzida keng yoyilib, ko'p joylarni egallagan hamda siyrat va adolat jihatidan eng yaxshi davlatlardan edi", deb e'tirof etgan.

Yana bir ensiklopedik olim Ibn Hallikon somoniylar davlati amirlarini shunday sifatlagan: "Somoniylar podshohlari Movarounnahr va Xuroson sultonlarining siyrat jihatidan eng yaxshilari edi. Ulardan kim podshohlikka o'tirsa, "sultonlar sultoni", deb atalar va shu nom bilangina tanilar edi. Bu nom unga go'yo belgi bo'lib qolar edi. Odatda ular adolatli, zakovatli va ilimli kishilar bo'lganlar"⁵⁴.

Ibn al-Asir somoniylar davlatining sultonlaridan Ahmad ibn Asadni shunday tariflagan: "Ahmad ibn Asad tama qilmaydigan, hamma yaxshi ko'radigan kishi bo'lib, uning odamlari pora olmas edi". Ushbu sultonning o'g'li Ismoil haqida ham shunday fikrlarni bildirgan: "Ismoil oqil, adolatli, xalqiga yaxshi munosabatda bo'ladigan, yumshoq odam edi"⁵⁵.

Somoniylar podshohlari ilmga va uning ahliga katta e'tibor bergan edilar. Buning tasdig'i o'laroq o'lkada ko'plab umumiy va xos kutubxonalar barpo etilgan edi.

Somoniylar davrida Movarounnahr o'lkasi hadis, fiqh, lug'at va boshqa islomiy ilmlar bo'yicha yetuk olimlarni yetishtirib chiqargan. Ular o'zlarining jiddu jahdlari, ilm yo'lidagi qiyinchiliklarga sabr qilishlari bilan katta matonat ko'rsatganlar. Ular har qancha uzoq

⁵³ Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар. -Т. Уқитувчи, 1994, -466.

⁵⁴ Негматов Н. Н. Государство Саманидов. –Душанбе. ; Дониш, 1977, -277 с.

⁵⁵ Низомулмулк. Сиёсатнома. -Т.: Янги аср авлоди, 1997. 245 –б.

bo'lmasin, olis shaharlarga borib, mashaqqat bilan ilm olgan edilar. Bunday olimlardan mashhur muhaddis Muhammad ibn Hibbon va "Al-Ishrof" kitobining muallifi Abu Bakr ibn Muhammad ibn al-Munzir va "At-Tahzib" kitobining muallifi al-Azhariy kabi ulamolarni misol keltirish mumkin⁵⁶.

Shuningdek, somoniylar davrida Movarounnahr va Xuroson o'lkalarida turli islomiy aqidaviy oqimlar bilan bir qatorda g'ayriislomiy oqimlarni ham uchratish mumkin edi.

Maqdisiy o'sha davrlarda Movarounnahr va Xuroson o'lkalarida o'zi shohid bo'lgan turli oqimlar haqida shunday yozgan: "Ushbu o'lkada ko'p sonli yahudiylar va oz sonli nasroniylar yashaydi. Bu o'lka turli ilmlar, jumladan, fiqh eng ko'p tarqalgan maskandir. Movarounnahr va Xurosonda asosan ahli sunna val jamoa mazhablari faoliyat olib borgan. Lekin Seiston va Hirot kabi ayrim shaharlarda xorijiyalar, Naysaburda mu'taziliylar ham uchrab turardi. Shuningdek, ayrim hududlarda shialar va karromiylarni ham uchratishimiz mumkin edi. Lekin bu o'lkada Abu Hanifa mazhabi asosiy mazhab hisoblangan. Shosh, Tus, Naso shaharlarida shofiiy mazhabiga e'tiqod qiluvchilar ham ko'p edi. Ta'kidlash joizki, o'lkada shialar bilan karromiylar, shofiiylar bilan hanafiylar o'rtasida o'zaro bahslar yuzaga kelsa, sultonning o'zi aralashib, ularning orasini isloh qilishiga to'g'ri kelar edi"⁵⁷. Demak, somoniy sultonlarning o'zlari o'lkada e'tiqodiy va diniy bag'rikenglikni mustahkam turgan holda o'z nazoratlarida saqlaganlar.

Ibn an-Nadim somoniylar davrida manoniya firqasi a'zolaridan besh yuzga yaqini Samarqandda yashaganini, ularning boshliqlari bu yerga Bobildan ko'chib kelganini ta'kidlab o'tgan. Shuningdek, olim Movarounnahrda sumaniya firqasi tarqalganini, yahudiy va nasroniylar ham ko'pligini zikr qilgan.

Somoniylar davrida Samarqand tarixidagi geografik va ijtimoiy-madaniy omillar ta'lim jarayonlari, ayniqsa hanafiylarning mintaqada taraqqiy etishiga turtki bo'ldi. Hanafiya olimi Abul Muin an-Nasafiy "Tabsirat al-adilla" asarida ta'kidlashicha, Movarounnahr va Xurosonning Marv va Balx kabi shaharlarida mu'taziliya ta'limotini qabul qilganlardan tashqari Abu Hanifa izdoshlarining asosiy qismi usul va furu' mavzularida islom kirib kelgan davrning dastlabki kunlaridanoq hanafiya ta'limotini qabul qilgan edilar. Nasafiyning mazkur asaridagi "Movarounnahrda mu'taziliya ta'limotini qabul qilmagan hanafiylar" degan iborasidan, bu o'lkada hanafiya olimlari ikki guruhga bo'lingani ma'lum bo'ladi: 1.Hanafiy mu'taziliylar. 2.Abu Mansur al-Moturidiy tomonidan rivojlantirilib tizimga solingan va mu'taziliya fikrlarini rad qilgan hanafiy moturidiylar.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, somoniylar davrida faoliyat olib borgan sultonlarning barchasi ilm-ma'rifatga hayrixoh bo'lganlar. Ular o'lkada yashab ijod qilgan barcha ulamolarning ilmiy meroslariga befarq bo'lmaganlar. Shuningdek, o'lkada islomiy firqa va oqimlar bilan bir qatorda boshqa din vakillarining ham faoliyatlari kuzatilgan. Ayniqsa,

⁵⁶ Хожа Исматуллоҳ Абдуллоҳ, Марказий Осиёда Ислом маданияти.-Т.: Шарқ,-2005. -115б.

⁵⁷ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. -Т.: Фан,1993. -168 б.

o'lkada nasroniylar va yahudiylarning uchrab turishi ham somoniylar davrida diniy bag'rikenglikka katta e'tibor berilganidan dalolat beradi.

X-XII asrlarda Movarounnahrda tarix va geografiyaga qiziqish ortib, bu ilmlarga e'tibor kuchayadi. Chunki bu davrda mahalliy aholining ma'naviy hayotida o'z ona tili va unda yozilgan tarixiy va adabiy asarlarga bo'lgan ehtiyoj ham tobora ortib bormoqda edi.